یادگاه عالمان دین | ۳ |

مجتهد هنرمند و محقق مجاهد

گذری بر احوال و آثار آیت‌الله شیخ محمدرضا توفیق یزدانی طهرانی

به‌مناسبت هشتادمین سالگرد ارتحال این عالم گمنام

آیت‌الله شیخ محمدرضا توفیق یزدانی رحمه‌الله که علامه شیخ آقابزرگ طهرانی در کتاب نقباءالبشر از ایشان یاد می‌کند، فرزند علامه شیخ عبدالصمد یزدی می‌باشد، از عالمان جهان تشیع در سده چهاردهم هجری قمری می‌باشند.

• تولد و زادگاه

زادگاه محمدرضا توفیق یزدانی، تهران و تاریخ ولادت این ادیب علامه و عالم فرزانه درسال ۱۲۹۷ق برابر با ۱۲۵۸ش می‌باشد.

پدر شیخ محمدرضا، دانشوری بزرگ و خوش‌ذوق ولی مجهول‌القدر به‌نام آیت‌الله شیخ عبدالصمد یزدی رحمه‌الله بوده است. مرحوم شیخ عبدالصمد که اصالتاً یزدی و متولد آنجا می‌باشند همراه با دو برادر دیگر خویش در اوان جوانی، برای تحصیل علم از یزد به نجف اشرف می‌روند. طبق روایت نخست، وی پس از سال‌ها تحصیل در نجف اشرف، به زادگاه خویش بازمی‌گردد تا اینکه به درخواست حکومت وقت، به‌عنوان یک عالم دینی، در میانه حکومت ناصری برای انجام وظایف دینی و اجتماعی به تهران فرا خوانده می‌شود.

براساس روایت دوم، ایشان از علمای بزرگ یزد و از خوشنویسان معروف آنجا بوده و شهرت ایشان در هنر خطاطی تا بدانجا بوده که ناصرالدین‌شاه قاجار در میانه حکومت خویش، وی را برای نگارش و نظارت بر کتیبه‌های مدرسه سپهسالار (شهید مطهری فعلی) به تهران فراخوانده است. وی نسخه‌های متعدد دینی و علمی را با خط زیبای خویش نوشته؛ چنانکه پاره‌ای از کتابت‌های ایشان تاکنون موجود می‌باشد؛ مانند: ۱. کتابت تمام کلام‌الله مجید که اجزایی از آن در دست می‌باشد؛ ۲. الفیه ابن‌مالک که ایشان آن را در سال ۱۲۷۵ق کتابت کرده و به شماره ۱۶۵۹۵ در کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد مقدس نگهداری می‌شود.

• فراگیری زبان فرانسه

ایشان و پدرشان هر دو به زبان فرانسه تسلط کامل داشتند. نقل است: شیخ عبدالصمد روزانه برای تمرین زبان فرانسه به پسرش محمدرضا که سنی در حدود ۶ یا ۷ سال داشته، تعدادی لغات فرانسه با ترجمه آنها به زبان فارسی می‌داده تا به‌عنوان تکلیف روزانه بنویسد، بخواند و حفظ کند.

• تحصیلات

شیخ محمدرضا نیز، همچون پدر و دو عمویش برای تحصیل دانش به نجف اشرف رفته است و شیخ آقابزرگ طهرانی که از معاصرین ایشان بوده، می‌گوید: «وی در نجف از محضر علمای اعلام بهره برده است.»

نظر به اینکه تشرف ایشان برای تحصیل به نجف اشرف در اواخر دهه دوّم یا ابتدای دهه سوّم قرن چهاردهم هجری قمری بوده؛ یعنی از سال ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۳ق، ایشان در درس اساتید و علمای مطرح آن زمان همچون: آخوند خراسانی، میرزاحسین خلیلی طهرانی، شیخ‌الشریعه اصفهانی، سید محمدکاظم یزدی و... رحمهم‌الله شرکت داشته و بهره علمی و معنوی وافری از حوزه مقدس نجف اشرف داشته‌اند.

• سکونت در تهران

ایشان پس از پایان تحصیلات در نجف اشرف، به ایران باز می‌گردد و در تهران ساکن می‌شود و به تدریس، تألیف، وعظ و ارشاد می‌پردازند. منزل ایشان در خیابان ری، کوچه آبشار، کوچه نصیرالدوله و در همسایگی حضرات آیات شاه‌آبادی و تنکابنی (فلسفی) رحمهما‌الله بوده است.

• ازدواج

ایشان پس از بازگشت از عتبات و اقامت در تهران ازدواج می‌کند که حاصل این ازدواج، دو فرزند دختر به نام‌های مرضیه و عالیه بوده است.

• وعظ و خطابه و تدریس علوم حوزوی

شیخ محمدرضا توفیق یزدانی، پس از سکونت در تهران، همواره به تدریس، تحقیق، تألیف، وعظ و ارشاد می‌پرداخت. مرحوم آقای حاج سید علی‌اصغر میری دربندی در این رابطه، بیان می‌کرد: «ما ایشان را برای سخنرانی و وعظ در ماه محرم به حسینیه دربند دعوت می‌کردیم و منبرشان بسیار قابل استفاده بود.» نیز دانشمند عالی‌مقام مرحوم استاد میرزا علی‌اکبر غفاری، مصحح و مترجم کتب حدیثی، می‌گفت: «ایشان استاد ما بودند که در مسجد بازار طهران به وعظ و خطابه اشتغال داشتند و ما از محضر علمی ایشان در دروس حوزوی نیز بهره می‌بردیم.»

• تأسیس مدرسه توفیق

ایشان برای تربیت نسل نونهال جامعه، به تأسیس مدرسه توفیق در محله امامزاده یحیی علیه‌السلام در گذر تکیه زرگرها، کوچه ابوالقاسم شیرازی دست می‌زند. مدرسه‌ای که نمایان‌گر روشن‌فکری، بصیرت و زمان‌شناسی وی می‌باشد. آیت‌الله توفیق یزدانی در طی سالیان طولانی از سال ۱۳۲۶ تا سال ۱۳۴۹ق این مدرسه را به‌نحو تحسین‌برانگیزی مدیریت نمود.

وی ضمن علم‌آموزی به نونهالان، سعی در تقویت اندیشه دینی آنان و ارتقای معارف و مکارم اخلاقی‌شان داشته است. مدیریت تحسین‌برانگیز وی موجب شده بود که تمامی علمای محل به وی اعتماد نموده و فرزندان خود را برای تحصیل به مدرسه توفیق بفرستند؛ ازجمله: آیت‌الله شیخ محمدرضا تنکابنی که با اتکا به جهات معنوی و فضل مرحوم توفیق، فرزندانش شیخ محمدتقی فلسفی و میرزا ابوالقاسم فلسفی را برای تعلیم دین و دانش به مدرسه توفیق می‌فرستد. همچنین استاد بزرگ فلسفه و عرفان مرحوم آیت‌الله‌العظمی میرزا محمدعلی شاه‌آبادی، تمام فرزندان خود، همانند: شهید شیخ مهدی شاه‌آبادی، آیت‌الله نصرالله شاه‌آبادی و آیت‌الله نورالله شاه‌آبادی و... را برای تحصیل به این مدرسه می‌فرستند.

از دیگر شاگردان و پرورش‌یافتگان مدرسه توفیق، می‌توان به احمد گلچین معانی، سید جلال‌الدین طهرانی، دکتر عباس منظرپور و احمد حامی (پدر مهندسی عمران و بنیان‌گذار مهندسی نوین در ایران) و محمد وجدانی (متافیزیسین) اشاره نمود.

• دوستان و معاصران

مرحوم توفیق با اندیشمندان و علمای بسیار مأنوس گشته و با آنان ارتباط داشت؛ از جمله آیت‌الله شیخ محمدرضا تنکابنی و آیت‌الله‌العظمی میرزا محمدعلی شاه‌آبادی، میرزا عباسقلی‌خان سپهر، غلامحسین مجتهد یزدی، شیخ علی‌اصغر نجفی، آیت‌الله سیدجعفر دین‌پرور دربندی، آیت‌الله شهید سیدحسن مدرس، علامه شمس‌العلماء گرکانی، علامه میرزا محمدطاهر تنکابنی، شیخ علی صدرالمتکلمین تفرشی و آیت‌الله سیدابوالقاسم کاشانی رحمهم‌الله. گفتنی است، ارتباط ایشان با مرحوم کاشانی تا بدانجا بود که ایشان نوشتن بخشی از بیانیه‌های سیاسی خود را به مرحوم توفیق واگذار نموده بود.

• در نهضت مشروطیت

ایشان در دیوان خود قطعه شعری در مذمّت تحصن برخی از مردم تهران در سفارت انگلستان دارد که در سال ۱۳۲۳ قمری اتفاق افتاد؛ سالی که مصادف با هجرت علمای تهران و برخی دیگر از شهرهای ایران، به قم گردید و در عصر مشروطه روی داد و موسوم به هجرت کبری شد.

• در عالم سیاست

عالم مجاهد علامه توفیق یزدانی، به‌سبب انس با معارف اسلامی از جمله کلام‌الله مجید و نهج‌البلاغه روحیه‌ای مردمی، عدالت‌طلب، استبدادستیز و ضداستعماری داشت. وی که از دوستان و مراودان علمای مبارزی همچون شهید مدرس، آیت‌الله کاشانی و علامه میرزا طاهر تنکابنی – از تبعیدشدگان به کاشان توسط رضاشاه– بود، عقیده داشت که از رموز رستگاری ملت ایران و جوامع اسلامی، کاهش و زوال استبداد و دیکتاتوری داخلی است. چنان‌که نفوذ استعمار و فرهنگ غرب را از عوامل افول و انحطاط بلاد اسلامی از جمله ایران می‌دید؛ لذا در نوشته‌ها و اشعار خود، به نقد استبداد داخلی و قبح غرب‌زدگی و آفات استعمار می‌پرداخت. چنانکه به عرصه فکر و اندیشه اکتفا ننموده و در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی نیز مشارکت داشت و در راستای رفع ظلم و ستم در جامعه گام برمی‌داشت و طبعاً یکی از علل سقوط نهایی حکومت پهلوی و استقرار نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران، اندیشه‌ورزی و فعالیت‌های سیاسی افرادی چون شهید مدرس، آیت‌الله کاشانی، علامه توفیق یزدانی و امثال این علمای مجاهد می‌باشد.

• خط زیبا

علامه توفیق یزدانی همانند پدر خویش، دارای خط بسیار زیبایی بوده و از خوشنویسان درجه‌یک آن زمان بود. وجود اسناد و سیاه‌مشق‌های بسیار از شیخ محمدرضا توفیق در انواع خطوط مختلف و همچنین کتابت آثاری چند از دانشمندان پیشین مانند لطائف‌الطوائف فخرالدین علی‌صفی و نیز در دست بودن تمامی تألیفاتش که به خط خودش موجود می‌باشد، همه نشان از عالمی است که خطّاطی را در مرتبه عالی، کتابت می‌کرده است. لطائف‌الطوائف، به پیشنهاد مرحوم توفیق، توسط استاد احمد گلچین معانی، با نسخ دیگر نیز مقابله و در سالیان دور، بارها منتشر شده است.

• سیری در تألیفات

ایشان در ۱۴ سال انتهای زندگی خود، از مدیریت و تدریس در مدرسه توفیق دست کشید؛ ولی کماکان ریاست عالی مدرسه را به عهده داشت. وی در این روزگار بیشتر به تنظیم، جمع‌آوری و تکمیل تألیفات و دست‌نوشته‌های سابق خویش پرداخته و البته در کنار آن، به نگارش، تألیف و ترجمه آثار علمی جدید نیز دست می‌زد. از وی تألیفات ارزنده و آثار نیکی بر جای مانده است که عبارتند از:

۱. اخلاق توفیق: اثری کاربردی و عملی که در چهار جزء و برای دانش‌آموزان و متعلمین نونهال مدارس نوین زمان قاجار نوشته شده است که فقط دو جزء آن، در سال‌های ۱۳۳۷ و ۱۳۳۸ قمری به طبع رسیده است. جلد اوّل، برای سال‌های اول و دوم ابتدایی، در سال ۱۳۳۸ قمری تألیف و در سال ۱۳۴۲ قمری به چاپ پنجم رسیده است. جلد دوّم، برای سال سوم ابتدایی نگاشته شده که در سال ۱۳۳۷ قمری، مصادف با سال ۱۲۹۹ شمسی، به چاپ دوم رسیده است. جلد سوّم، برای کلاس چهارم مدارس ابتدایی که در سال ۱۳۳۹ قمری تألیف و هنوز منتشر نشده است. در اول کتاب، مُهر اداره انطباعات به تاریخ ۱۳۰۱ شمسی درج شده است. این کتاب که شامل: نکات دقیق، نثری روان، بیانی ساده و جذاب، داستان‌های شیرین، مطالبی آموزنده پیرامون اخلاق عملی و مباحثی ارزنده برای دانش‌آموزان و نوجوانان است که بعضاً به‌صورت شعر می‌باشد که بیشتر اشعارش را نیز خود مؤلف سروده است. این اثر در اواخر دوران قاجار به‌سفارش نصیرالدوله وزیر معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه نوشته شده و تحسین بزرگان عصر، همانند علامه ملا محمدطاهر تنکابنی (طبرسی) و علامه شیخ محمدحسین گرکانی را نیز برانگیخته است؛ به‌گونه‌ای که با تعابیری بلند و والا، این اثر و مؤلّفش را ستوده و توصیه به چاپ آن نموده‌اند. برخی ادیبان و شاعران همچون عباس فرات، در وصف کتاب و مدح مؤلّف علامه‌اش و نیز ماده تاریخ طبع و انتشار آن، اشعاری سروده‌اند که در آخر کتاب چاپ شده است.

۲. اخلاق منظوم: رساله‌ای منظوم در فن اخلاق که نویسنده در مقدمه آن اشاره کرده است: اشعاراخلاقی برای سال اوّل و دوّم دبستان می‌باشد که به‌عنوان کتاب درسی نونهالان که به تاریخ ۱۳۳۸ قمری سروده شده است.

۳. ترجمه کتاب «فلسفة‌الحجاب فی وجوب‌النقاب»، اثر مرحوم شیخ غلامحسین طهرانی اصفهانی حائری رحمه‌الله (متوفای ۱۳۵۸ ق) معروف‌ترین اثر مرحوم توفیق می‌باشد که آن را در سال ۱۳۵۳ قمری در صحن مقدس علوی در نجف اشرف خریداری کرده و در همان‌جا مشغول ترجمه آن شده و در ربیع‌الاول سال ۱۳۵۴ قمری در مطبعة‌الغری نجف اشرف به طبع رسانده است. این کتاب، مشتمل بر ادلّه و براهین عقلی و نقلی و پاسخ‌های علمی به منکرین حجاب است. انگیزه مترجم ادیب این اثر برای ترجمه و نشر آن، در مقدّمه کتاب مذکور چنین آمده است: «چون این رساله را برای هر دو طیف نافی و مثبِت حجاب، نافع یافته و موجب خُبرت و مزید بصیرت دانستم، اقدام به ترجمه آن نمودم». ناگفته نماند که هدف ایشان برای ترجمه و نشر کتاب آن است که زمانی که رضاشاه در پی کشف حجاب اجباری بود، علامه توفیق رحمه‌الله به نجف اشرف رفته و این اثر ارزنده و متین را در همان‌جا، خریداری، ترجمه و منتشر می‌نماید. سپس بعد از چاپ آن را با خود به ایران آورده تا بدین‌وسیله به مقابله علمی و عملی با این رویّه غیردینیِ پهلوی بپردازد که متأسفانه در حین ورود به ایران و در مرز، نسخه‌های این کتاب توسط شهربانی وقت توقیف و معدوم می‌گردد.

۴. ترجمه و شرح دو حدیثِ قدسی و نبوی، از مجموعه احادیثی است که ایشان در سال ۱۳۱۴ ش مطابق با ۱۳۵۴ ق با توضیحات کافی، به‌نگارش درآورده است.

۵. جامع الشمل (در دو جلد که آن را شبیه کشکول نوشته است)**:** جلد اول را در سال ۱۳۵۴ قمری مطابق با ۱۳۱۵ شمسی و جلد دوم را در سال ۱۳۵۸ قمری به اتمام رسانده است. در مقدمه جلد اول این‌گونه نوشته است: در این زمان که پریشانی مردم مسلمان در ایران از هر جهت بالا گرفته و از اندازه گذشته، این بنده شرمنده، بیشتر اوقات در خانه نشسته و در به روی غیر بسته و به خاطر آورد که متفرقات از منظوم و منثور بالعربیة والفارسیه که از دیرزمانی در رُقع متفرقه و قطع مختلفه نوشته و در دفتری جمع‌آوری نماید که در موقع به‌کار آید.

۶. الحواشی علی التفسیر المنسوب الی الامام الحسن‌العسکری علیه‌السلام: این کتاب، متن تفسیر امام حسن عسکری علیه‌السلام می‌باشد که با خطی زیبا در وسط صفحات نگاشته شده و دارای حواشی و تعلیقاتی در زمینه‌های تفسیری، ادبی، حدیثی و معارفی می‌باشد.

۷. خاطرات روزانه مدرسه توفیق: این خاطرات را ایشان در سال‌های ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹ شمسی برابر ۱۳۳۷ و ۱۳۳۸ قمری نگاشته‌اند که روزنوشت‌ها و یادداشت‌های ایشان طی مدّت دو سال می‌باشد. این یادداشت‌ها مشتمل بر گزارشی مختصر از برخی وقایع آن روزگار به‌ویژه وقایع سیاسی، علمی و فرهنگی پایتخت، ضبط اسامی معلمان مدرسه، وضعیت حضور و غیاب روزانه دقیق آنان و ذکر نکات خاص پیرامون تعطیلی‌های رسمی آن روزگاران ازجمله شهادت حضرت فاطمه زهرا علیهاالسلام در فاطمیه اول می‌باشد. هم‌چنین در این دو سال، کلیه مکاتباتی که میان مدرسه توفیق و وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه انجام شده، عیناً همراه با شماره مکاتبات، کاملاً نقل شده است. همچنین ایشان ضمن اشاره به تشکیل مجلسی مشهور در مدرسه دارالفنون، پیرامون اندیشه تغییر خط و گزارش سخنرانی‌های موافقان و مخالفان، خود نیز مقاله‌ای مخصوص در همین موضوع تغییر خط با عنوان: مقاله توفیق در موضوع تغییر خط نگاشته و در آخر این مجموعه خاطرات، به یادگار گذارده‌اند.ایشان با نگارش این مقاله غیرت دینی و ایرانی و وطن‌خواهی خویش را در برابر این اندیشه خام و زیان‌بار بیگانگان و وابستگان آنها اعلام داشته است.

۸. دیوان اشعار: مرحوم توفیق، اشعار خود را از ابتدای جوانی تا انتهای زندگی تدوین و کتابت نموده است. این اشعار در موضوعات متنوع سروده و به‌ترتیب تاریخ سرایش تدوین شده‌اند. به‌عنوان نمونه آن ادیب فرزانه و شاعر مهذّب، اشعاری در مدح و رثای امیرالمؤمنین، فاطمه زهرا، امام حسین، امام زمان و حضرت عباس علیهم‌السلام و هم‌چنین در مورد قحطی سال ۱۳۳۶ق شعری سروده است که یک بیت آن، چنین است:

به هر مجلسی و محفلی مردمان
سخن می‌نگوینـد جز ذکـر نان

و در مذمت برخی از رجال سیاسی روزگار:

به اسلامیان نیست میلت ازیراک
به امریکیان عهد بستی به مکتب

دیگر موضوعاتی که اشعاری درباره آن سروده است: تضمین غزلی از حافظ در اجازه خواستن حضرت ابوالفضل از امام حسین علیهم‌السلام و شعری در تقبیح تحصن برخی مردم تهران در سفارت انگلستان، چاپ اسکناس، اوضاع آشفته زمان، وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه، اشعاری پیرامون برخی حکام و مباحث دیگر. این دیوان منضم به کشکول ایشان می‌باشد.

۹. رساله‌ای پیرامون به توپ بستن مجلس (در زمان استبداد صغیر) که ۳ سال پس از آن، توسط مرحوم توفیق با خطی زیبا در سال ۱۳۳۰ قمری به تألیف و نگارش درآمده است.

۱۰. زن در اسلام: ترجمه رساله «الإسلام روح‌المدنیّه» اثر دانشمند مصری شیخ مصطفی غلایینی می‌باشد که در نُه فصل و در سال ۱۳۴۹ق مطابق با ۱۳۰۹ش ترجمه و نگارش شده است. شایان ذکر است، مرحوم آیت‌الله سید ابوالقاسم کاشانی، به خط خود، تقریظی را براین کتاب مرقوم نموده است.

۱۱. سفرنامه مشهد مقدس، در ۲۶ منزل از شهرری تا مشهد می‌باشد. این سفرنامه در سال ۱۳۲۲ق به خط نستعلیق بسیار زیبا و با نثری جذاب به نگارش درآمده و معمولاً در هر منزل، به‌تناسب، قیمت ارزاق، بناهای تاریخی، کتیبه‌های قدیمی و اسامی عالمان هر منطقه بیان می‌گردد. همچنین نکات ارزنده تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و اجتماعی در سفرنامه ایشان موجود است که می‌تواند، محققان جامعه‌شناسی را برای شناسایی و تحلیل موضوعات فرهنگی – اجتماعی آن دوران یاری دهد.

۱۲. شرح دعای ماه رجب «یا من ارجوه لکل خیر...»، مشتمل بر مطالب ارزنده اخلاقی، عرفانی، فلسفی و کلامی که در سال ۱۳۵۴ ق به خط نستعلیق بسیار زیبا تألیف شده است که تنها شرح موجود پیرامون این دعا می‌باشد.

۱۳. فهرست کتابخانه توفیق، شامل فهرستی کامل از کتاب‌های چاپی و خطی کتابخانه شخصی ایشان که به‌ترتیبی خاص و نظمی تحسین‌برانگیز و با خط بسیار زیبای نستعلیق در هفتصد عنوان، در سال ۱۳۰۸ ش مطابق با سال ۱۳۴۸ق توسط آیت‌الله توفیق تدوین و تنظیم شده است.

۱۴. فهرست کشکول شیخ بهایی: این فهرستِ بسیار مفصل و مبسوط، کلید مناسبی برای دست‌یابی کوتاه‌مدت به همه مطالب پراکنده کشکول شیخ بهائی می‌باشد که در سال‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۶۱ ق مطابق با سال ۱۳۲۰ ش در پنج جزء به رشته نگارش و تألیف درآمده است.

۱۵. کشکول: مشتمل بر مطالب متنوع و جذاب ادبی، دینی، علمی، اجتماعی و تاریخی است که با خط بسیار زیبای نستعلیق در سال ۱۳۶۱ ق مطابق با ۱۳۲۰ ش به نگارش درآمده است که نسخه اصل آن، نزد مرحوم استاد علی–اکبر غفاری به‌صورت امانت بوده و اکنون نیز، نزد بازماندگان وی باقی است و مانند دیوان مرحوم توفیق، کوشش‌های ما برای بازپس‌گیری آن تاکنون بی‌نتیجه مانده است.

۱۶. مجالس: این اثر در ۳ مجلد، مشتمل بر مجالس آن عالم فقید است که در بیش از ۲۰۰۰ صفحه و در ۳۰۰ مجلس به خط بسیار زیبای ایشان به نگارش درآمده است. فلسفه تألیف و نگارش اثر چنین است که ایشان قبل از سخنرانی و مجلس درسی که داشته، مطالب مختلف و متنوعی را می‌نوشت و سپس بر اساس همان برای مستمعین و شاگردان تدریس می‌کرد. شیوه محافل مذکور به این صورت بوده که در اول هر مجلس، معمولاً حدیثی خوانده می‌شده و سپس شرح و تفسیری بعضاً کلامی، تاریخی، فلسفی و عرفانی متناسب با مقتضای حال و جلسه، توسط استاد بیان می‌شده و در آخر تمامی مجالس، روضه‌ای مختصر توسط خود ایشان خوانده می‌شده است. نکته جالب پیرامون این اثر آن است که در یک مجلس، مطالب مختلف با خطوط متنوع کتابت شده است که این هنر و ذوق و سلیقه علامه توفیق را می‌رساند.

ادامه در صفحه بعد...